

Verhalen die ertoe doen

Een blauwdruk voor levensbeschouwelijke communicatie in het onderwijs

Algemeen

Echelon is een onafhankelijke stichting die onderwijsprojecten en leermiddelen voor levensbeschouwing, communicatie en identiteitsontwikkeling maakt en uitgeeft. Daarbij wordt uitgegaan van de realiteit van onze moderne pluriforme en complexe samenleving.

Levensbeschouwelijke communicatie krijgt vorm en inhoud door middel van een open dialoog. Het door Echelon uitgegeven lesmateriaal biedt kinderen de mogelijkheid zich in onze samenleving te ontwikkelen tot volwaardige en verantwoordelijke deelnemers. In dit leerproces staat de beleving van het kind centraal.

Geschiedenis

De stichting is ontstaan in 1987. Het doel was om met leerkrachten en scholen mee te denken en hen te helpen bij het vormgeven van een eigen schoolidentiteit. Echelon streeft er naar in dialoog met leerlingen, leerkrachten en ouders tot een schoolidentiteit te komen die meer perspectieven biedt dan het zich op voorhand vastleggen op een bepaalde geloofsovertuiging.

Echelon levert hiermee een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van Levensbeschouwelijke Communicatie.

In de loop der jaren is naast de aandacht voor ontzuiling en individualisering, ook nadruk komen te liggen op interculturele en -religieuze ontwikkelingen in de samenleving. Dit heeft zijn weerslag op het lesmateriaal van Echelon.

Comité van Aanbeveling

Ido Abram
Abdulwahid van Bommel
Roger van Boxtel
Andrée van Es
Gerda Havertong
Siebren Miedema
Lydia Rood
Yvonne van Rooy
Manon Uphoff
Marjoleine de Vos
Herman Wijffels

Colofon

© Stichting Echelon
info@stichtingechelon.nl
www.stichtingechelon.nl

Uitgeverij Eburon
info@eburon.nl
www.eburon.nl

ISBN 978-90-5972-560-7

Dit boek is mede mogelijk gemaakt dankzij de steun van Stichting Nicolette Bruining Fonds, Commissie PIN, Kerk in Actie/ Samen op Wegkerken, SIOC/Maatschappij van welstand, Skanfonds, Stichting Samenspel, Stichting Vermeulen Brauckmann, Haëlla Stichting, Snickers de Bruinstichting, St. Joseph zusters Ursulinen van Bergen, VSB fonds en KOONON.

Tekstcorrectie Joop Breukel
Vormgeving en omslagontwerp Eric van Grieken
Illustraties Gurli Feilberg

Bij het tot stand komen van deze uitgave hebben vele mensen hun betrokkenheid getoond door suggesties en ideeën voor de tekst aan te leveren. Verder hebben een aantal mensen een bijdrage geleverd door verhalen en/of bijbehorende ontwerpen voor hoofdstuk 9 te maken.

Henny Baars – leerkracht, Mare Bergsma – communicatieadviseur, Johanna Beuchel – directie basisschool, Mohammed Benzakour – journalist, schrijver en columnist, Sytske Blaauw – leerkracht en freelance redacteur, Sander Broeks – leerkracht, Martijn Brugman – schrijver, Arjan Brunger – voorzitter College van Bestuur Konot, Najoua Bijjir – journalist en schrijfster, Lisa Deen – journalist, Carlieke Dekker – leerkracht, Jan Auwke Diepenhorst – Directeur Academie voor Pedagogiek en Onderwijs Saxion, Chandra Evenwel – Stichting Echelon, Lisanne Fekkes – leerkracht, Mireille Grobben – leerkracht, Anton Groothuis – verhalenverteller, Layla Hacene – beleidsadviseur Scala, Liesbeth Heerding – leerkracht, Mostafa Hilali – schrijver en werkzaam bij de Koninklijke Landmacht, Henk ter Horst – docent Saxion Pabo, Willemijn Huizinga – leerkracht, Laura van der Kaaij – leerkracht, Paul Kamphuis – directie basisschool, Sander Kooistra – beleidsmedewerker en schrijver, Jacqueline Kool – schrijfster, Marlies Kruiper – educatief medewerker Stichting Synagoge Enschede, Judith Linderhof – leerkracht, Famke Mensink – directie basisschool, Gery Moester – leerkracht, Jan Morsink – lid van College van Bestuur Konot, Loes Mulders – lerarenopleider en vakdidacticus Godsdienst/Levensbeschouwing, Jakko Nieuwenhuis – leerkracht, Rilana Nijland – leerkracht, Loes Peeze – leerkracht, Anne Richters – leerkracht, Lydia Rood – schrijfster van (onder meer) kinderboeken, Brenda van Rosmalen – leerkracht, Monica Samsijatni – Stichting Echelon, Eddy Schabbink – directie speciaal onderwijs, Yvette Schenk – leerkracht en ergotherapeut, Suzanne van der Schot – docent Nederlands en schrijver, Merle Schothuis – leerkracht, Esther van Tongeren – leerkracht, Alice Tutert – leerkracht, Simone Tijs – leerkracht, Kees Veer – bestuurslid Echelon, Wim Vermeulen – docent Saxion Pabo, Judith Whitlau – docent levensbeschouwing, Eli Whitlau – schrijver

Auteur: Jos van Remundt, docent levensbeschouwing en actief met levensbeschouwelijke communicatie en identiteitsontwikkeling in het onderwijs.

Eindredactie: Simon Deen, docent levensbeschouwing aan Scholengemeenschap Tabor, locatie Werenfridus, Hoorn.

Coördinatie hoofdstuk 9: Kirsten van Dijk-Smit, zij is freelancer tekstredacteur leerkracht en is werkzaam binnen het onderwijs in de omgeving van Deventer.

Verantwoording van de afbeeldingen:
Tenzij anders vermeld: Jos van Remundt
Eric van Grieken, pagina: 117, 121, 233, 234, 251, 363.

De Stichting heeft niet alle rechthebbenden van de foto's kunnen achterhalen. Eventuele rechthebbenden wordt verzocht zo snel mogelijk contact met de Stichting op te nemen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van Stichting Echelon.

De wetenschap is niet in strijd met het geloof; zij is alleen in strijd met verouderde vormen van geloof. Zij is in strijd met het bijgeloof en daarom voor het geloof een bondgenoot.

In de tijd waarin wij leven gaat de weg om tot geloven te komen dwars door weten heen.

Georg Picht

Niet het bezit van de wetenschap in de zin van onomstotelijke waarheid, maar het niet aflatend radicaal kritisch zoeken naar waarheid maakt de wetenschapper.

Karl Popper

Voorwoord

door Siebren Miedema

We schrijven 1 augustus 2011. Sommige gezichtsbepalende ministers van CDA-huize en ook lieden nog verder ter rechter zijde van het politieke spectrum hebben de afgelopen maanden beweerd dat de multiculturele samenleving mislukt is. In het voetspoor van deze opvattingen worden de groen-linkse, sociaal-democratische en liberaal-democratische partijen verantwoordelijk gehouden voor het integratie- en immigratie-beleid dat uit de hand gelopen heet te zijn. In Noorwegen heeft op 22 juli een autochtone jonge Noor een slagveld aangericht. Eerst in Oslo, maar vooral op het eilandje Utøya waar jongeren van de Noorse Arbeiderspartij bij elkaar waren gekomen. Als een rots in de branding heeft de Noorse premier, Jens Stoltenberg, opgeroepen tot meer democratie als antwoord op het bloedbad. Hij heeft ook weer de moskee bezocht waar hij ten tijde van de ramp was.

Wat heeft dit alles te maken met het boek waarin u nu begonnen bent te lezen? Alles. Wat immers meer dan ooit nodig blijkt te zijn, is leren samen te leven in samenlevingen die gekenmerkt worden door etnische, culturele en levensbeschouwelijke verscheidenheid. En om door middel van tolerantie en respect binnen het speelveld van onze liberaal-democratische samenlevingen te midden van die verscheidenheid de eenheid te zoeken, te bewaren en te verstevigen.

Geheel vanuit de visie van Echelon wil dit boek de dialoog tussen kinderen stimuleren, om zo hun levensbeschouwelijke identiteit, hun persoon-zijn, te ontwikkelen. Op die manier kunnen ze tot volwaardige en verantwoordelijke deelnemers in de Nederlandse samenleving worden.

De nadruk ligt in dit boek op verhalen in verschillende soorten en maten en uit verschillende levensbeschouwelijke tradities. Verhalen die er echt toe doen kunnen verwondering teweegbrengen en de reflectie prikkelen. Waarom zijn deze verhalen zo'n onuitputtelijke bron van inspiratie gebleken? Omdat existentiële levensvragen en –problemen aangeroerd worden, vragen over goed en kwaad, zin en onzin, leven en dood. Met die thema's hebben we allemaal te maken, of we nu groot of klein zijn. Met de verschillende verhalen worden ook verschillende brillen geboden als verscheidenheid van zicht op het leven, verschillende levenskunsten. Dat doet een appèl op de hoorder of lezer als deze de confrontatie aangaat met het verhaal: 'hoe anders is mijn kijk op het leven?' en: 'wat leer ik hier van voor mijzelf?' Die ervaringen met elkaar leren delen in verscheidenheid is – om met de pedagoog John Dewey te spreken – democratie-in-actie in de mini-samenleving van de school, de klas.

Dit boek zit didactisch heel mooi in elkaar. Ik hoop dan ook dat *Verhalen die ertoe doen* (een blauwdruk voor levensbeschouwelijke communicatie in het onderwijs) zowel in het opleidingsonderwijs als ook door leerkrachten die al wat langer voor de klas staan gebruikt zal worden om de levensbeschouwelijke persoonsvorming van leerlingen in de scholen te stimuleren.

Prof.dr. Siebren Miedema, is hoogleraar Algemene Pedagogiek & Godsdienstpedagogiek, aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Hij is tevens lid van het Comité van Aanbeveling van Echelon.

Verhalen die ertoe doen

Een blauwdruk voor
levensbeschouwelijke communicatie
in het onderwijs

Jos van Remundt *auteur*
Simon Deen *eindredactie*

Eburon / Echelon 2011

Inleiding

De leerkrachten van een school staan niet alleen. Ze werken samen met collega's, leerlingen, ouders en bestuur. Het is dan ook vanzelfsprekend dat dan zal blijken dat iedereen zijn eigen ideeën en inzichten heeft hoe je met levensbeschouwelijke vragen om kunt gaan. Veelal wordt er dan een beroep gedaan op de traditie. Het bijzondere van de traditie is dat haar kracht niet schuilt in vaststaande waarheden, maar in haar ervaringskwaliteit. Met andere woorden: een traditie is een proces van overdracht, een manier van communiceren. Deze communicatie vindt plaats in relatie tot het uitgangspunt van de traditie: de verhalen. Toegespitst op de dagelijkse schoolpraktijk gaat het bij de omgang met verhalen niet om de vraag of iets waar is, maar of het waarachtig is. Leerkrachten en kinderen moeten iets met die verhalen 'kunnen'. Een goed verhaal leidt tot verwondering en vanuit die verwondering komt het denken op

Maria de Guadeloupe, 16e eeuw.

gang. En door na te denken, wordt communicatie mogelijk en kunnen inzichten in een open dialoog met elkaar gedeeld worden.

De betekenis van verhalen in de traditie

De verhalen uit de traditie hebben hun waarde en betekenis 'bewezen' doordat mensen er steeds opnieuw door geraakt worden. De personen en gebeurtenissen die in de verhalen voorkomen, bieden aanknopingspunten tot herkenning en reflectie. Iedere mens zal daarbij zijn eigen accenten leggen, afhankelijk van de concrete situatie waarin hij/zij zich bevindt. De verhalen zelf worden er alleen maar 'sterker' door, omdat ze vanaf het moment van ontstaan steeds op die manier zijn gelezen. Niet voor niets zijn het verhalen die er toe doen. Deze verhalen hebben iets te zeggen over thema's als 'goed en kwaad', 'leven en dood' en 'de zin van het bestaan'. Ze zijn eigenlijk een soort van inwijding om op een bepaalde manier met levensvragen om te gaan: in een levend proces van communicatie, waarbij ervaringen en meningen met elkaar gedeeld worden om tot nieuwe inzichten te komen. Wanneer er op die manier met verhalen uit de traditie wordt omgegaan, dan wordt daarmee recht gedaan aan de oorspronkelijke betekenis van het Latijnse 'tradere': overdragen, doorgeven, iets leren, in beweging zetten.

Zoals in de inleiding is gezegd, schuilt de kracht van de traditie niet in vaststaande waarheden die generaties lang zijn overgeleverd. De Franse filosoof Jean-François Lyotard (1924-1998) maakt dit duidelijk aan de hand van een ijsberg die afbrokkelt. Mensen bevinden zich op de drijvende ijsschotsen. Ze weten niet welke kant de schots zal op drijven. Ook weten ze niet wat er zich onder de schots bevindt: vaste grond of een onmetelijke diepte? Uiteindelijk weten ze ook niet hoe

lang die schots nog stand zal houden. En is er eigenlijk nog wel iets dat de schots van de ene mens verbindt met de schotsen waarop de andere mensen zich bevinden?

Met dit beeld maakt Lyotard duidelijk dat de levensbeschouwelijke systemen die eeuwenlang een vast en betrouwbaar oriëntatiepunt voor het leven vormden, definitief uit elkaar zijn gevallen. Maar de verhalen uit de verschillende tradities hebben hun kracht behouden en blijven de mensen aanspreken en boeien. Mensen kunnen deze verhalen opnieuw gaan lezen, beluisteren en bevragen. En door een uitwisseling van gedachten kunnen onderwerpen, thema's, rituelen en symbolen uit die tradities weer betekenis krijgen.

Het omgaan met verhalen uit de traditie is daarom geen 'kinderlijke' of onschuldige bezigheid. Door deze verhalen hebben mensen de mogelijkheid om op een andere manier naar de wereld, de gebeurtenissen, elkaar en zichzelf te kijken. De verhalen houden ons een spiegel voor om onszelf en de wereld te beoordelen. Ze schudden ons als het ware wakker. De verhalen 'dwingen' ons om na te gaan denken en leveren op die manier een bijdrage aan onze wereld- en levensbeschouwing.

Het boek in drie delen

In het eerste deel wordt duidelijk gemaakt dat de mens in staat is om over zichzelf na te denken en zich in anderen te verplaatsen. Bovendien heeft de mens de mogelijkheid om na te denken over de zin van het leven. Hij leert steeds bij en is continu in ontwikkeling. Voor een goede ontwikkeling is het van belang om met anderen samen te werken. Daarbij is het nodig om inzicht te krijgen in het gedrag en de ontwikkelingsprocessen van mensen. Aan de hand van onmisbare schakels in relatie tot het gedrag en de samen-

hang tussen school en omgeving, wordt deze ontwikkeling nader uitgewerkt.

In deel twee komen de rol en de invloed van de traditie in de levensbeschouwelijke communicatie aan de orde. Hierbij wordt vooral aandacht geschonken aan de verhalen binnen de traditie. Verhalen uit de bijbel en de koran, Griekse mythen en sagen, sprookjes en legenden zijn voorbeelden waarmee leerkrachten en kinderen 'op verhaal kunnen komen'.

In het derde deel gaat het vooral om de praktijk. De manier waarop een verhaal wordt verteld en de voorwaarden waaraan een verhaal moet voldoen, vormen daarbij het uitgangspunt. Maar het belangrijkste is het maken van een eigen ontwerp naar aanleiding van het verhaal. Dit ontwerp kan het uitgangspunt vormen voor de concrete lessituatie. Het ontwerpen van lessen is volgens een onderzoek van de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO; 2010) een trend in het onderwijs. Leerkrachten ontwikkelen steeds meer

Maria de Guadalupe, Yolanda M. Lopez, 1978.

hun eigen materiaal. In het primair onderwijs geldt dat voor ruim 70 procent, in het voortgezet onderwijs zelfs voor bijna 90 procent van de leerkrachten. De belangrijkste reden die wordt genoemd is om meer differentiatiemogelijkheden en extra (oefen)materiaal te hebben. Het maken van een eigen ontwerp naar aanleiding van een verhaal sluit goed aan bij deze trend.

Opzet van het boek

Het boek bevat tien hoofdstukken, waarin naast de 'eigenlijke' tekst een aantal kader teksten is opgenomen. Er zijn twee soorten kaderteksten. De achtergrondteksten bieden noodzakelijke informatie, de overige teksten zijn veelal beperkt van omvang en zetten aan tot denken. Dit kunnen citaten, gedichten of korte verhalen zijn.

De eerste vijf hoofdstukken worden afgesloten met concrete en praktische tips. Ze zijn niet alleen te gebruiken binnen het team, maar kunnen ook worden ingezet binnen de dagelijkse lespraktijk. De tips bieden de mogelijkheid om de levensbeschouwelijke communicatie in de school te realiseren. In de overige hoofdstukken zijn de tips in de tekst zelf opgenomen.

Geschreven verhalen zijn er in soorten en maten, in boeken, in verhalenbundels, op Internet. Maar we kunnen ook verhalen vinden in schilderijen, beelden, foto's en films. In dit boek zijn (aan het einde van elk hoofdstuk) afbeeldingen opgenomen van kunstwerken 'met een verhaal'. De werken zijn gerangschikt naar thema. Zo blijkt dat de wijze waarop een verhaal in beeld wordt gebracht vaak teruggrijpt op tradities. Soms worden verhalen in verschillende culturen, levensbeschouwingen en tijden op identieke wijze verbeeld. Deze pagina's stimuleren

hopelijk dat we meer aandachtig en gericht gaan kijken naar een kunstwerk en dat ook als een zinvolle bezigheid ervaren. In hoofdstuk 4 worden onder het kopje "Verhalen in kunstwerken" tips aangereikt hoe men deze kunstwerken kan beschouwen.

Met behulp van deze uitgave worden leerkrachten in staat gesteld om in teamverband de levensbeschouwelijke communicatie en de identiteit van de school vorm en inhoud te geven.

Vanuit hun eigen achtergrond bieden de leerkrachten de kinderen de mogelijkheid om samenhang te ontdekken in de wereld waarin zij opgroeien. Om die reden zijn de verhalen die ze gebruiken 'Verhalen die er toe doen!'

Inspirerend

Erg inspirerend en voor een leek (zoals ik) een mooie inkijk in de grondslagen van verschillende religies. Het maakt de lezer er bewust van hoe enorm rijk de (godsdienstige) literaire geschiedenis is die ons is voorafgegaan en zet je aan tot nadenken over wat wij in onze tijd met die geschiedenis doen en nog aan die geschiedenis en die verschillende tradities meegeven of toe te voegen hebben.

*Brenda van Rosmalen
(een reactie van een meelezer)*

En opeens werd alles anders

door Eli Whitlau

Nadat God de eerste mensen had geschapen, bracht Hij ze naar een prachtige tuin die Hij speciaal voor ze gemaakt had. Hij liet uit de aarde allerlei bomen opschieten, die er heerlijk uitzagen, met lekkere vruchten eraan.

God zei: *Deze tuin is helemaal voor jullie tweeën. Je mag erin planten en snoeien, en van alle bomen mogen jullie eten zoveel je wilt. Maar pas op: die boom daar in het midden, dat is de Boom van de Kennis van Goed en Kwaad, daar mogen jullie niet van eten. Blijf daar van af. Als je van die boom eet, ga je dood.*

In de tuin leefden ook alle dieren die God geschapen had. Sommige dieren waren heel slim, andere minder, maar het slimste dier was de slang. Op een dag stond Chava te genieten van de prachtige bomen in de tuin. Opeens hoorde ze achter zich fluisteren: *is het waar dat jullie van geen van die bomen mogen eten?* Het was de slang die dat zei. Chava antwoordde: *O nee hoor, van alle bomen mogen we eten; alleen van die boom in het midden van de tuin, daarvan heeft God ons verboden de vruchten te eten. We mogen hem zelfs niet eens aanraken. Doen we dat toch, dan gaan we dood.*

En jullie geloven dat? Toe nou! siste de slang.

Maar...

Luister, ging de slang verder, het is heel anders dan je denkt. Als jullie van de boom eten ga je helemaal niet dood, maar snap je dingen die God voor je verborgen heeft gehouden. Door van die boom te eten worden jullie namelijk zélf als goden en krijgen jullie kennis van goed en kwaad. En dat wil God natuurlijk niet. Dat houdt hij voor zichzelf.

Chava keek nog eens naar de boom. De vruchten ervan zagen er zo lekker uit, alleen al om naar te kijken. Stel je voor dat je er ook nog kennis door krijgt! Ze plukte een paar vruchten en proefde ervan. Ze gaf er ook een paar aan Adam en ook hij at ervan.

En toen... toen opeens zagen ze wat ze nooit eerder was opgevallen: ze waren allebei naakt! In hun blootje! Maar wacht even... ze waren toch al die tijd al zo geweest? Het leek wel of het aan hun ogen lag...

En het gekste was: ze durfden elkaar niet aan te kijken. Ze voelden zich heel ongemakkelijk, zo zonder kleren; ze schaamden

Boven:
Lucas Cranach de Oudere 1472 -
1553, Cranach maakte verschillende
versies van Adam en Eva, de verleiding
in de Hof van Eden;
onder:
F. Franciscus 2005, Adam en Eva,
de verleiding.

Boven: Michelangelo 1475 - 1564, Eva krijgt de appel van de slang in de gedaante van een mens; onder: Max Beckmann 1917, de slang in de gedaante van een roofdier.

zich tegenover elkaar en verborgen hun naaktheid tussen de struiken.

God riep: *Adam, waar zit je? Waarom probeer je je te verstoppen*

Adam zei: *Ik hoor U wel maar ik dacht... ik sta opeens in mijn blootje dus...*

En God zei: *Heb je dan toch van die boom gegeten? Terwijl ik je dat nog zo verboden heb?*

Ja, zei Adam, *maar Chava gaf me er wat van...*

Chava, is dat zo? Vroeg God. Ja, maar de slang heeft mij daartoe verleid.

Nou, dat ging lekker. Adam geeft Chava de schuld en Chava de slang. Dat was best gemeen van ze, dat was misschien wel slecht, dat was ... Kwaad? Hadden ze nu Kennis van goed en kwaad? Help even denken: Wat ze zeggen is misschien waar. Maar heeft de slang Chava gedwongen om het fruit van de verboden boom te eten? En Adam? Die ging ook niet echt in protest toen Chava hem het verboden fruit gaf. Uiteindelijk was het dus hun eigen keus. En daar zijn ze niet eerlijk over tegenover God. Ze weten dat ze iets fouts hebben gedaan iets slechts en dat proberen ze te verbergen. Ze hebben dus kennis gekregen van goed en kwaad, ze begrijpen nu dat er verschil is tussen die twee.

Maar hoe zit het dan met die naaktheid? Waarom schaamden ze zich opeens en wat heeft dat te maken met Goed en Kwaad? Wanneer je je schaamt dan ben je eigenlijk bang voor wat anderen van je vinden. Je bent bang om beoordeeld te worden en oordelen gaat meestal over Goed en Kwaad.

Een laatste vraag aan jullie, om het af te sluiten. Is het eigenlijk makkelijk om het verschil te kennen tussen Goed en Kwaad?

Opvoeden in mededogen

Christendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme en humanisme dragen bronnen van spiritualiteit in zich. Als ze naast elkaar worden verteld en beleefd, voeden ze kinderen op in mededogen. De rijkdom van deze oude verhalen en commentaren is de basis voor nieuwe verhalen en discussies.

Awraham Soetendorp

Voorwoord - <i>Siebre Miedema</i>	4	Deel 2 hoofdstuk 4	
Inleiding	6	Op zoek naar samenhang	83
En op eens werd alles anders - <i>Eli Whitlau</i>	9		
Deel 1 hoofdstuk 1			
De mens in ontwikkeling	13		
1.1. Een interview	14	4.1. Schoolstrijd en verzuiling	84
1.2. Verbeelding in ontwikkeling	15	4.2. Ontzuiling	85
1.3. Opvoeding en levensbeschouwing	17	4.3. Gevolgen voor het onderwijs	87
1.4. Een voorbeeld uit de praktijk	21	4.4. De rol van traditie en levensbeschouwing	88
1.5. Vier toekomstbeelden	23	4.5. Tradities: conflict of zoektocht?	90
1.6. Kadertekst Bildung	25	4.6. Wat beweegt je?	93
1.7. Tips: doordenkers	28	4.7. Levensbeschouwelijke communicatie en opvoeding	95
1.8. Tips: psychologie met kinderen	32	4.8. Een kleine geschiedenis van de westerse filosofie: op zoek naar samenhang	97
Kunst en het boek	36	4.9. Kadertekst Goed en Kwaad	105
Deel 1 hoofdstuk 2		4.10. Tips: Verhalen in kunstwerken	108
Schakels om tot een goede ontwikkeling te komen	39	4.11. Tip: Meditatie	112
2.1. Onmisbare schakels	40	4.12. Tip: Mandala	113
2.2. Drie theorieën over ontwikkelingsprocessen	42	4.13. Tip: Labyrint	113
2.3. Hoe ervaar je je werk: een uitdaging?	46	4.14. Tip: Gedichten	116
2.4. De samenhang tussen de drie theorieën	49	Kunst en Mater Lactans	
2.5. Schakels en gedrag	49	Deel 2 hoofdstuk 5	
2.6. Valkuilen	52	Verhalen	121
2.7. Tips aan de hand van de 'onmisbare schakels'	53	5.1. De geschiedenis van verhalen	122
2.8. Tips 2: het spelen van het spel bij de onmisbare schakels	59	5.2. Verhalen bij levensbeschouwelijke communicatie	128
Kunst en hoofddoelen	62	5.3. Bijbelverhalen	129
Deel 1 hoofdstuk 3		De profeet	136
Levensbeschouwelijke communicatie in school en omgeving	63	5.4. Nederlandse vertalingen van de bijbel	138
3.1. Veranderingen en gedrag	66	5.5. Verhalen uit de Koran	140
3.2. De pedagogische driehoek	67	Tip: hoe kan ik een tekst lezen?	146
3.3. Leerkrachten en ouders: één team	67	5.6. Mythen, legenden en sprookjes	147
3.4. De school en de ouders: de dialoog in de praktijk	69	5.7. Mythen uit het Bijbelboek Genesis	149
3.5. School en ouders: een uitgewerkt voorbeeld	71	5.8. Mythen uit de Griekse oudheid	150
3.6. De maatschappelijke verantwoordelijkheid van de school	73	5.9. Een legende uit de late middeleeuwen	151
3.7. De school en de leerlingen	74	5.10. Een zeer oud en modern sprookje	153
3.8. Kadertekst School en Motivatie.	75	5.11. Kadertekst Abraham	153
3.9. Tip: school en omgeving	76	5.12. Kadertekst Jezus	154
Kunst en koeien en stieren	80	5.13. Kadertekst Mohammed	156
		5.14. Tip: Lectio Divina	160
		5.15. Kadertekst Gilgamesj	161
		5.16. Kadertekst Sagen	163
		5.17. Kadertekst Mariken	163
		5.18. Kadertekst vertalingen van Griekse mythen	164
		5.19. Kadertekst vertalingen van de Odyssee	165
		Kunst en het kruis	166

Deel 2 hoofdstuk 6

Op verhaal komen

	169
6.1. Een beknopte geschiedenis van het kinderboek	170
6.2. Een ideale kinderbijbel?	172
6.3. Een koran voor kinderen	174
6.4. Hoe leeft de Odyssee voort?	175
6.5. Hoe leeft Roodkapje voort?	178
6.6. Kadertekst Griekse mythen voor kinderen	181
6.7. Hoe leeft Mariken van Nieuweghen voort?	182
6.8. Over het gebruik van 'oude' verhalen – een handleiding Kinderbijbels vergelijken	183 186
Kunst en het bed	204

Deel 3 hoofdstuk 7

Betekenis van verhalen

	207
7.1. Inleiding	208
7.2. Beleviseconomie	208
7.3. Als ik een verhaal vertel!	211
7.4. Presentatie en representatie	212
7.5. Presentatie en motivatie	213
7.6. Hoe vertel ik een verhaal?	214
7.7. Kadertekst 1 – Religie en psychologie	221
7.7. Kadertekst 2 – Zingen op school	223
7.8. Geboorte	228
Kunst en baby's	230

Deel 3 hoofdstuk 8

Je eigen ontwerp maken

	233
8.1. Inleiding	234
8.2. Je eureka-moment	235
8.3. Wat is ontwerpen?	236
8.4. Communicatie en ontwerpen	237
8.5. Een voorbeeld van een gesprek aan de hand van het woord traditie	239
8.6. Voordelen bij een ontwerp voor communicatie	241
8.7. Opzet en uitwerking van een planning	242
8.8. Betekenisvolle communicatie	246
Kunst en engelen	249

Deel 3 hoofdstuk 9

Vertel je verhaal!

	251
9.1. Inleiding	252
9.2. Dertig verhalen	252
9.3. Een schooljaar in zes perioden	253
9.4. Verhalen uit de bijbel en de koran	253
9.5. Het verhaal van Adam en Eva	253
9.6. Het verhaal van Noach	270
9.7. Het verhaal van het offer van Izaak/Ismael	286
9.8. Het verhaal van Odysseus en Polyphemus	300
9.9. Het verhaal van Daidalus en Icarus	308
9.10. Het verhaal van Roodkapje	316
9.11. Het verhaal van Mariken van Nieuweghen	324
Kunst en de tijd	330

Deel 3 hoofdstuk 10

Blauwdruk voor de school

	333
10.1. Inleiding	334
10.2. Sfeer op school	334
10.3. Blauwdruk voor de school op vier niveaus	336
10.4. Eerste niveau: rituelen op school	
10.5. Tweede niveau: levensbeschouwelijke communicatie	340
10.6. Derde niveau: burgerschapsvorming	342
10.7. Vierde niveau: betrokkenheid op de wereld	345
10.8. Een betekenisvolle school	346
10.9. De schoolgids	347
10.10. Bijzondere dagen in het jaar	348
Kunst en het laatste avondmaal	361

Ten slotte

	364
Namen en trefwoorden	365
Referenties	369
Andere uitgaven van Stichting Echelon	372
Kunst en helden	374
Kunst en heldinnen	375